International Journal of Sanskrit Research 2023; 9(3): 238-241

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2023; 9(3): 238-241
© 2023 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 02-02-2023
Accepted: 10-04-2023

डॉ. ध्रुवजित् शर्मा
सहायकाचार्यः विभागाध्यक्षश्च
संस्कृतविभागः, दरङ् महाविद्यालयः
(गुवाहाटीविश्वविद्यालयान्तर्गतः)
तेजपुरम्, शोणितपुरमण्डलम्
असम प्रदेश, असम, भारत

Corresponding Author:
डॉ. ध्रुवजित् शर्मा
सहायकाचार्यः विभागाध्यक्षश्च
संस्कृतविभागः, दरङ् महाविद्यालयः
(गुवाहाटीविश्वविद्यालयान्तर्गतः)
तेजपुरम्, शोणितपुरमण्डलम्
असम प्रदेश, असम, भारत

धर्मशास्त्रप्रतिपादितदिशा द्रव्यशुद्धि-विमर्शः प्रात्यहिकी प्रयोजनीयता च-एका पर्यालोचना

डॉ. ध्रुवजित् शर्मा

DOI: https://doi.org/10.22271/23947519.2023.v9.i3d.2133

सारांश:
भारतवर्षस्य सभ्यताया: संस्कृत्या: च मूलस्रोतस्तु वेदा एव | अयं वेदो धर्मस्य मूलमिति कथ्यते | चतुर्षु वेदेषु ज्ञान-विज्ञान-धर्म-दर्शन-सदाचार-संस्कृति-नैतिक-सामाजिक-राजनैतिकप्रभृतीनां विषयाणां सन्निवेशो भवति | वेदमाश्रित्य एव परवर्त्तिकाले धर्मशास्त्राणां विरचनमभवत् | धर्मशास्त्रं स्मृतिरपि कथ्यते | यदुक्तं- "श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृति" इति (मनुसंहिता, २/१०) | मानवानां कर्तव्याकर्तव्ययो: विषये धर्मशास्त्रेषु आलोचना कृता अस्ति | आचार: व्यवहार: प्रायश्चित्तश्च इति विषया: अत्र साधु विवेचिता: | ये खलु नियमा: पालनीया: ते अत्र उपलभ्यन्ते | एवं तदानीन्तनसमाजे विभिन्नानां द्रव्यानां शुद्धि: कथमभवत् इति विषये सुष्ठुतया चर्चा अत्र प्राप्यते | शुद्धि: मानवानां प्रधानविषय: | शुध् धातो: क्तिन् प्रत्ययेन शुद्धि इति जायते | द्रव्यस्य शुद्धि: द्रव्यशुद्धि इति | अस्माकं प्रात्यहिकजीवने ये खलु द्रव्यानां प्रयोगो भवति तेषां शुद्धि: कथं भवति इति विषये यदि ज्ञानं न विद्यते तर्हि कथं अस्माकं प्रगति: सम्भवति कथं वा समाजस्य प्रगति: | अत: धर्मशास्त्रेषु अस्मिन् विषयमधिकृत्य एका आलोचना उपस्थापिता यत्र विभिन्नानां द्रव्यानां शुद्धिर्विषये उच्यते | तत्र तैजसं कांस्यादि भष्मना परिमार्जनेन,मार्तिकं मृन्मयपात्रादि प्रदाहेन, दारवं काष्ठमयादि तक्षणेन तथा वस्त्रादिनां निर्णेजनेन शुद्धिर्भवति इति उच्यते (गौतमधर्मसूत्रम्,१-१-२८) | एवं मनुस्मृतौ याज्ञवल्क्यस्मृतौ च द्रव्यशुद्धिर्विषये कीर्त्तितमस्ति | मनुसंहितायामपि उच्यते यत् कांस्यादिपात्राणां शुद्धि: भष्मना, मृदा जलेन च भवति इति | यदुक्तं-
तैजसानां मणीनाञ्च सर्वस्याश्ममयस्य च |
भष्मनाऽद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभि: || (५/ १११) || इति |
धर्मशास्त्राणि मानवानां आधार एव | धर्मशास्त्रमाश्रित्य एव भारतीयानां जीवनं परिचालितं भवति | मानवसभ्यताया: मूलभूते धर्मशास्त्रे ये खलु नियमा: उल्लिखिता: सन्ति तान् आश्रित्य एव वयम् अस्मिन् समये समुपस्थिता: भवाम: | साम्प्रतं यत् आधुनिकसमाजं आधुनिकजीवनञ्च परिकल्यते तस्य मूलमपि वेद: धर्मशास्त्रञ्च | स्मृतिप्रतिपादित-द्रव्यशुद्धि: अद्यापि समाजे प्रचलिता अस्ति | विशेषत: ग्राम्यसमाजे अद्यापि कांस्यपात्रस्य शुद्धि: भष्मना, ताम्रादि पात्राणां शुद्धि: अम्लेन च करोति इति परिलक्ष्यते | एवं विभिन्नसमये गोमयस्य व्यवहारोऽपि परिदृश्यते | देवपूजने तु गोमयेन एव भूमिशुद्धिर्भवति | यद्वा तद्वा भवतु, वस्तुत: तस्मिन् एव समये द्रव्यशुद्धि: कर्त्तुं या चिन्ता महर्षिणां मनसि उपजायते सा तु सर्वदा आदरणीया एव| प्रात्यहिकजीवने धर्मशास्त्रप्रतिपादित-द्रव्यशुद्धि: कथं प्रचलिता अस्ति अस्य प्रात्यहिकी प्रयोजनीयता इति विषयेऽस्मिन् शोधपत्रिकायामेका समीक्षा कर्त्तुमिच्छते इति शम् |

कूटशब्द: वेद:, धर्मशास्त्रं , मनुसंहिता, गौतमधर्मसूत्रम् , द्रव्यशुद्धि:, प्रात्यहिकी प्रयोजनीयता

प्रस्तावना

वेदा: खलु विश्वस्यैव प्राचीनतमं साहित्यमिति| भारोपीयसाहित्यस्य एव प्राचीनावशेषरूपेण ते विश्वसाहित्ये न केवलं प्राचीनत्वमेव अपि तु प्रामुख्यमपि स्थानं स्वीकुर्वन्ति | भारतीयवाङ्मयस्योपजीव्यं तु वेदा एव |

भारतवर्षस्य सभ्यताया: संस्कृत्या: च मूलस्रोतस्तु वेदा एव | अयं वेदो धर्मस्य मूलमिति कथ्यते | [1] ऋग्यजु:सामाथर्वाख्या: चत्वारो वेदा: | चतुर्षु वेदेषु ज्ञान-विज्ञान-धर्म-दर्शन-सदाचार-संस्कृति-नैतिक-सामाजिक-राजनैतिकप्रभृतीनां जीवनोपयोगिविषयाणां सन्निवेशो भवति | अत्र न केवलं जनपदविशेषस्य न वा व्यक्तिविशेषस्य चिन्ता कृता अस्ति, अपि तु समग्रमानवजाते: कल्याणविषये एव वेदे चर्चा क्रियते | वेदा: न केवलं भारतीयानामपितु सर्वासामपि मानवजातीनां हितसाधनाय प्राचीना: ग्रन्था: | अत: यथा भारतीयै: तथा वैदेशिकैरपि विद्वद्भि: वेदा: श्रद्धया अवलोकिता: सन्ति | तत्र वेदो द्विविधो- मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्च | ब्राह्मणभाग: पुन: भागत्रये विभक्तोऽस्ति | यथा- ब्राह्मणम्, आरण्यकम्, उपनिषदश्चेति | एवं वैदिकयुगस्योत्तरार्द्धभागे शिक्षा, व्याकरणम्, कल्प, निरुक्तम्, छन्द:, ज्योतिषश्च इति वेदाङ्गानां निर्माणम् अभवत् | वेदस्य यथार्थज्ञानलाभार्थं षण्णां वेदाङ्गानां ज्ञानम् अतीव प्रयोजनं भवति | वेदाङ्गानां मध्ये कल्प: द्वितीयम् अङ्गमस्ति | कल्प: वेदपुरुषस्य हस्तमिति उच्यते | मुख्यत: कल्पसूत्राणि चतुर्विधानि भवन्ति – श्रौतसूत्रम्, गृह्यसूत्रम्, धर्मसूत्रम् शुल्वसूत्रश्चेति | श्रौतसूत्रे ब्राह्मणग्रन्थवर्णितानां विभिन्नानां श्रौताग्नियज्ञानां क्रमबद्धं वर्णनं समुपलभ्यते | गृह्यसूत्रे गृह्याग्निसम्बद्धयागानां षोड़शसंस्काराणां विस्तृतं विवरणं समुपलभ्यते | शुल्वसूत्रे यज्ञियवेदिनिर्माणप्रकारम् उक्तमस्ति | धर्मसूत्राणां संस्कृतवाङ्मये विशिष्टं स्थानमस्ति | धर्मसूत्रेषु धार्मिकनियमा:, चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणाञ्च कर्त्तव्यानि, राज्ञ: धर्मविषये च वर्णनमुपलभ्यते | गौतमधर्मसूत्रम्, बौधायनधर्मसूत्रम्, आपस्तम्बधर्मसूत्रम्, हिरण्यकेशीधर्मसूत्रम्, वसिष्ठधर्मसूत्रम्, वैखानसधर्मसूत्रम् च इत्यादीनि धर्मसूत्राणि उल्लिखितानि भवन्ति यत्र मानवजीवनस्य अनेकानि कर्त्तव्याकर्त्तव्यानि निर्दिष्टानि सन्ति | तत्र परवर्त्तिकाले मनुस्मृति-याज्ञवल्क्यस्मृतिप्रभृतीनि स्मृतिशास्त्राणि विरचितानि भवन्ति | परन्तु एतेषां तु मूलं धर्मसूत्रमेव | [2] धर्मसूत्रमाश्रित्यैव धर्मशास्त्राणां निर्माणं भवति इति उच्यते | वस्तुत: धर्मासूत्राणां धर्माशास्त्राणां च लक्ष्यमेकमेव | धर्मशास्त्रस्य एव अपरं नाम स्मृति: | [3] स्मृति इत्यनेन धर्मसूत्रस्य धर्मशास्त्रस्य च बोधो भवति | याज्ञवल्क्यस्मृतौ अपि मनु-अत्रि-विष्णु-हारीत- याज्ञवल्क्य-उशना-अङ्गिरा-यम-आपस्तम्ब-संवर्त-कात्यायन-वृहस्पति-पराशर-व्यास-शङ्ख-लिखित- दक्षगौतम-शातातप-वसिष्ठप्रभृतय: धर्मशास्त्रस्य प्रयोजका इति उच्यते |[4] स्मृतिसाहित्यानां श्रुतिमूलत्वे एव प्रामाण्यं न तु श्रुतिवत् स्वत: प्रामाण्यं भवति | सर्वे सूत्रकारा: स्मृतिकाराश्च सर्वदा वेदमेव धर्मस्य मूलमिति स्वीक्रियन्ते | वस्तुत: स्मृतिसाहित्ये मानवानां विभिन्ना: विषया: सन्निविष्टा: भवन्ति | स्मृतिसाहित्यम् एवं विधं दर्पणं यत्र तदानीन्तनसमाजस्य प्रतिविम्बं प्रतिफलितं भवति | धर्मशास्त्रप्रवर्त्तका: सर्वदा विशृङ्खलाख्यं समाजं पुन: सुस्थिरं कर्त्तुमिच्छन्यन्ते | अत: धर्मशास्त्रेषु ते अस्माकं विषये अनेका: विषया: उपस्थापिता: | अद्यतनीयाधुनिकसमाजस्य मूलं तु धर्मशास्त्रादिकं भवति यस्य मूलं पुन: वेद: | धर्मशास्त्रेषु विशेषत: धर्मप्रमाणानि, प्रमाणनिर्णय: उपनयनकाल:, उपनीतधर्मा: द्रव्यशुद्धि:, शौचनियमा:, आचमनविधि:, गुरूपसदनविधि:, ब्रह्मचारिनियमा:, आश्रमविधानं, गृहस्थधर्मा:, पञ्चमहायज्ञा:, संस्कारा:, व्रतविधि:, आश्रमधर्मा:, राजधर्मा:, दण्डविधानं, न्यायविधि:, श्राद्धानि, अध्ययनविधि:, स्त्रीधर्मा:, प्रायश्चित्तानि, दायनिरूपणं, सीमाविवाद इत्यादय: विषया: उपस्थापिता: |

शोधपरिधि:

द्रव्यशुद्धि-विमर्श: प्रात्यहिकी प्रयोजनीयता च

तत्र धर्मशास्त्रेषु द्रव्यशुद्धिर्विषये आलोचना कृता अस्ति | विभिन्नानां द्रव्यानां शुद्धि: कथं भवति इति विषय: साधु विवेचित: | शुध् धातो: क्तिन् प्रत्ययेन शुद्धि इति जायते | द्रव्यस्य शुद्धि: द्रव्यशुद्धि इति | शुद्धि: अस्माकं प्रधानविषय: | न केवलम् अस्माकम् अपितु अन्येषां जीव-जन्तूनां मध्येऽपि शुद्धि: परिलक्ष्यते | तेऽपि कदाचित् स्वयमेव जलादिना शुद्ध्यन्ति इति प्रकृत्यौ परिदृश्यते | कदाचित् तेऽपि अपवित्रम् अशुद्धं वा खाद्यं न गृह्णाति | वयं तु मानवा: | नर: श्रेष्ठ: जीव इति कथ्यते | आहार- निद्रा- भय- मैथुनम् च एतत् पशूनां नराणां च साधारणं लक्षणम् | केवलं धर्म एव नराणाम् अधिक: व्यावर्तको गुण: | धर्म एव नरं श्रेष्ठत्वं प्रददाति | धर्मेण हीना: नरा: पशुभि: समाना इति उच्यते |[5] अत: अस्माकं चिन्ता सर्वदा उन्नता प्रकृष्टा च भवेदिति मत्वा अस्माकं पूर्वजा: अस्माकं हितसाधनाय एव शास्त्रेषु उपदिश्यन्ते | अस्माकम् उन्नते: प्रगते: वा मूलं तु शुद्धिविषयकं भवति | शुद्धिं विना अस्माकं समाजस्य

---

1. वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् |
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च || मनुसंहिता, २/६ ||

2. मिश्र:, जगदीश, वैदिकवाङ्मयस्येतिहास:, पृ. २५२

3. श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृति: || मनुसंहिता, २/१० ||

4. याज्ञवल्क्यस्मृति:, १/४-५ ||

5. आहारनिद्राभयमैथुनञ्च सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम् |
धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीना: पशुभि: समाना: ||
हितोपदेश:, मित्रलाभ:, २४ ||

प्रगति: कथं भवति ? शुद्धेर्भावात् शरीरस्य मनस: च सौन्दर्यं विनष्टं भवति येन प्रगते: मार्गं रुद्धं भवति | मनुसंहितायामुक्तमस्ति यत् ज्ञानं, तप:, अग्नि:, आहार:, भूमि:, मन:, जलम्, अनुलेपनम्, वायु:, कर्म:, दिवाकर:, कालं, च एतत् सर्वं अस्माकम् शुद्धे: कारणं भवति |[6] पुन: तत्र उच्यते यत् जलेन शरीरं, सत्येन मन:, विद्यातपोभ्यां भूतात्मा तथा ज्ञानेन अस्माकं बुद्धि: शुद्ध्यति |[7] वस्तुत: शुद्धि: द्विविधा- अन्तरशुद्धि: बाह्यशुद्धि: च | स्नानादिना अस्माकं बाह्यशुद्धिर्जायते तथा सत्यवाचा दयादिना च अन्तरशुद्धि: | एवम् अस्माकं दैनन्दिनजीवने प्रात्यहिकजीवने वा ये खलु द्रव्यानां प्रयोगो भवति तेषां शुद्धि: कथं भवति इति विषये यदि वयं न जानीम: तर्हि अस्माकं शरीरस्य अन्तरात्मन: वा शुद्धि: कथं सम्भवति ? अत: तदानीन्तनसमये एव अस्मिन् विषये चर्चा कृता अस्ति तथा द्रव्यानां शुद्धिर्विषये उल्लिखितमस्ति | तस्मिन् समये एव तेषां मनसि स्वच्छताया: भाव: प्रजायते | तत्र द्रव्याणां शुद्धि: भिन्नप्रकारेण अभवत् | तैजसम् अर्थात् कांस्यदिना निर्मितं पात्रं परिमार्जनेन शुद्धिर्भवति इति उच्यते | भस्मना कांस्यपात्रस्य मार्जनेन कांस्यपात्रं निर्मलं भवति तथा ताम्रपत्रादिनां शुद्धि: अम्लेन परिमार्जनेन भवति इति उच्यते | मृन्मयादिपात्राणां प्रकृष्टरूपेण दाहनादिना शुद्धिर्जायते तथा काष्ठादिना निर्मितानां तक्षणेन तथा वस्त्रादीनां धावनेन शुद्धिर्जायते इति स्पष्टम् गौतमधर्मसूत्रे |[8] हरदत्तेन तस्य मिताक्षरावृत्तौ उच्यते यत् काष्ठादिना निर्मितं द्रव्यं साधारणत: प्रोक्षणप्रक्षालनादिना परिष्कारो भवति परन्तु यदा अतीव दुषितं भवति तदा तक्षणेन एव दुषितं पदार्थं त्यक्त्वा शोधनं करणीयम् इति |[9] मनुरपि उच्यते यत् तैजसानाम् अर्थात् कांस्यादिना, ताम्रादिना च निर्मितानां पात्राणां; मणीनां तथा अश्मादिना निर्मितानां पात्राणां शोधनं भष्मना, मृदा जलेन च भवतीति |[10] पुन: मनुना उच्यते यत् ताम्रादिना, कांस्यादिना च निर्मितानां पात्राणां भष्मना, अम्लेन जलेन वा यथासाध्यं शुद्धि: भवति |[11] वस्तुत: एतत् परिलक्ष्यते यत् यदा भष्मना कांस्यादि पात्राणां मार्जनं क्रियते तत: च जलेन प्रक्षालनं क्रियते तदा तत् पात्रं निर्मलं भवति इति परिदृश्यते | कदाचित् केवलं मृदा अपि कांस्यादीनां पात्राणां मार्जनं कर्तुं शक्यते परन्तु भष्मना एव तस्य शोधनं करणीयम् | अद्यापि ग्राम्यसमाजे स्मृत्युक्तद्रव्यशुद्धे: प्रभाव: परिलक्ष्यते | ग्राम्यजीवने अद्यापि पात्राणां शुद्धि: भष्मना भवति | यद्यपि ग्राम्यसमाजे रन्धनकार्ये एल्. पि. जी. इत्यस्यपि प्रयोग: परिलक्ष्यते तथापि, तत्र रन्धनकार्यम् अद्यापि काष्ठादिना एव कुर्वन्ति | अत: रन्धनकार्यादनन्तरं यत् भष्मादिकं प्राप्नोति तेन दैनन्दिनजीवने व्यवहृतानां भोजनपात्राणां मार्जनं करोति | केचित् तु मृदा एव पात्राणां शुद्धि: क्रियते | एवं ताम्रादिनां पात्राणां मार्जनम् अद्यापि ग्राम्यसमाजे अम्लेन (निम्बूफलादिना) भवति | तेन च शुद्धि: अपि भवति | यद्यपि विपण्यां द्रव्यशुद्ध्यर्थं विभिन्नानां फेनकानां (विम्, ह्विल् इत्यादीनां) भृशमुपलब्धि: परिलक्ष्यते तथापि ग्राम्यसमाजे स्मृत्युक्तानां द्रव्यानां व्यवहार: अद्यापि सर्वत्र जायते इति दृश्यते | तत्र किमर्थम् आधुनिका पद्धति: त्यक्त्वा अद्यापि ग्राम्यसमाजे भष्मना अम्लेन वा द्रव्यशुद्धि: क्रियते इति प्रश्न: जायते | वस्तुत: ग्राम्यसमाजे अर्थाभावात् पौराणिकी पद्धति: अद्यापि अबलम्ब्यते किम् इति चिन्ता मनसि आयाति | परन्तु यदि वयं सूक्ष्मतया अध्ययनं कुर्म्म: तर्हि एतत् परिस्फुटं भवति यत् स्मृत्युक्तद्रव्यशुद्धि: तु विज्ञानजलेन परिशोधिता एव | भष्मादीनां यदि वैज्ञानिकदृष्ट्या परीक्षा जायते तर्हि एतत् परिज्ञायते यत् भष्मादौ क्षारम् (एल्कालि) अस्ति येन कांस्यादि पात्राणां मलं दूरीकृत्य परिशोधनं करोति | एवं निम्बूफलादौ अम्लम् (एचिद्) अस्ति येन अपि ताम्रादि पात्रं मलहीनं भूत्वा शुद्धि: भवति | ग्राम्यजीवने तु भष्मादीनाम् अम्लगुणयुक्तानां द्रव्यानाम् उपलब्धि: सर्वत्र जायते अत: ते जना: अद्यापि एतत् अनुसृत्यैव द्रव्यशोधनं कुर्वन्ति | स्मृते: ज्ञानाभावात् अपि परम्परातया एव तेषां मध्ये एते नियमा: प्रचलिता: सन्ति | साधारणत: वस्त्रादीनां क्षारजलेन धावनेन शुद्धिर्भवति इति उच्यते, परन्तु वहूनां वस्त्राणां पक्षे तु प्रोक्षणेन एव शुद्धि: भवति |[12] एवं रज्वादीनां, वंशादिना निर्मितानां पात्राणां च वस्त्रवत् प्रक्षालनेन शुद्धि: भवति |[13] अश्मादिना निर्मितानां द्रव्याणां, मणिशङ्खमुक्तानाञ्च शुद्धि: परिमार्जनेन भवतीति उच्यते |[14] यज्ञे व्यवहृतानां

---

6. ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनो वायुर्पाञ्जनम् |
वायु: कर्मार्ककालौ च शुद्धे: कर्तृणि देहिनाम् || मनुसंहिता, ५/१०५ ||

7. अद्भिर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति मन: सत्येन शुद्ध्यति |
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति || तत्रैव, ५/१०९ ||

8. द्रव्यशुद्धि: परिमार्जनप्रदाहतक्षणनिर्णेजनानि |
तैजसमार्तिकदारवतान्तवानाम् || गौतमधर्मसूत्रम्, १/२८ ||

9. दारवाणां तक्षणाच्छुद्धि: || इदममेध्यादिवासितानाम् | अन्यत्र प्रोक्षणप्रक्षालनादि || हरदत्त, तत्रैव ||

10. तैजसानां मणीनाञ्च सर्वस्याश्ममयस्य च |
भष्मनाऽद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभि: || मनुसंहिता, ५/१११ ||

11. तत्रैव, ५/११४ ||

12. तत्रैव, ५/११८,१२० ||

13. चैलवद्रज्जुविदलचर्मणाम् || गौतमधर्मसूत्रम्, १/३२ ||

14. तैजसवदुपलमणिशङ्खमुक्तानाम् || तत्रैव, १/२८ ||

विभिन्नानां पात्राणां शोधनं मार्जनेन जलेन च करणीयं परन्तु घृतसंयुक्तानां चरूणां स्रुक्स्रुवाणाम् अन्येषां च द्रव्याणां शोधनं तु उष्मेन जलेन करणीयम् इति मनुना उच्यते |[15] एवं स्वर्णादीनां रजतादीनां जलेन अग्निना च सम्भवतीत्यपि स्मृतौ उक्तमस्ति |[16] अद्यापि तु एतत् एव परिलक्ष्यते | मलिनं स्वर्णं तु स्वर्णकार: जलेन अग्निना च शोधनं करोति |

भूमि: कथं शुद्ध्यति इति प्रसङ्गे उच्यते यत् सम्मार्जन्या, जलगोमयभ्यामुपलेपनेन, गवाञ्च परिवासेन भूमि: शुद्धिर्भवति | [17] वसिष्ठधर्मसूत्रे उच्यते यत् खननेन,दहनेन,जलेन, गोभि: आक्रमणेन तथा उपलेपनेन च भूमि: शुद्धिर्भवति |[18] गौतमधर्मसूत्रे उच्यते यत् आवपनेन अर्थात् अन्यत आनीय पूरणम् भूमे: अधिका: शुद्धिर्भवति |[19] वस्तुत: भूमे: शुद्धि: अपि स्मृत्युक्तरीत्या एव प्रचलिता अस्ति | ग्राम्यजीवने अद्यापि गोमयादिना भूमे: उपलेपनं करोति | ये जना: नगरे निवसन्ति ते अपि सम्मार्जन्या एव भूमे: शुद्धिं कुर्वन्ति | अपि च ते आधुनिकपद्धत्या भूमिशोधनेन द्रव्येन भूमे: शोधनं कुर्वन्ति | तत्र यद्यपि गोमयस्य व्यवहारो प्रत्यक्षरूपेण न दृश्यते तथापि देवपूजनप्रसङ्गे तु अद्यापि गोमयादीनां व्यवहारो परिलक्ष्यते | तत्र पञ्चगव्येन (गोमयं गोमूत्रं दधि दुग्धं तथा चाज्यम्) पूजावेद्या: द्रव्याणाञ्च शुद्धिर्भवति | यज्ञादौऽपि गोमयादिना शुद्धि: क्रियते | तत्र होमादौ स्थण्डिलशुद्धि: प्रसङ्गे उच्यते यत् आदौ स्थण्डिलभूमिं ईशानादित: कुशै: त्रि: सम्मृज्य तत: जलगोमयाभ्यां त्रिरुपलिपेदिति | अनेन स्थण्डिलभूमि: शुद्धिर्भवति | एवम् अद्यापि विशेषत: ग्राम्यसमाजे जलगोमयाभ्यां भूमेरुपलेपनं भवति |

निष्कर्ष

वस्तुत: स्मृतिशास्त्राणामाश्रित्यैव अस्माकं दैनन्दिनजीवनं परिचालितं भवति | प्रत्यक्षरूपेण परोक्षरूपेण वा वयं स्मृत्युक्तप्रकारेण एव कर्म कूर्म्म: | अस्माकं सभ्यताया: मूलं वेदमाश्रित्यैव परवर्त्तिसाहित्यानां निर्माणमभवत् | स्मृतय: तु मानवानां पथप्रदर्शका | स्मृतौ ये खलु नियमा: उल्लिखिता: सन्ति ते तु मानवानां कृते एव | मानवानां हितार्थाय एव स्मृतौ चिन्ता कृता अस्ति | तस्मिन् एव समये विभिन्नानां विषयानाम् अधिकृत्य या चर्चा अत्र कृता अस्ति सा तु सर्वदा विज्ञानजलेन परिशोधिता एव | एवं द्रव्यशुद्धिर्विषयेऽपि यदुक्तं भवति तदपि वैज्ञानिकदृष्ट्या एव परिशोधितं भवति | अत: दैनन्दिनजीवने अद्यापि प्रत्यक्षरूपेण परोक्षरूपेण वा स्मृत्युक्तद्रव्यशुद्धे: प्रभाव: सर्वत्रैव परिलक्ष्यते | यद्यपि साम्प्रतम् आधुनिकरीत्या द्रव्यशुद्ध्यर्थं विभिन्नानां द्रव्याणाम् आविष्कारो भवति परन्तु तत्रापि स्मृत्युक्तपद्धत्या: एव प्रभावो परिलक्ष्यते | यद्वा तद्वा भवतु, वस्तुत: समाजस्य सर्वत्र यदि स्मृतिसाहित्यानां सम्यक् चर्चा भवति तर्हि स्मृत्युक्तविषयानां ज्ञानं परिस्फुटं भवतीति स्पष्टम् |

ग्रन्थपञ्जी

1. गौतमधर्मसूत्रम्, हरदत्तकृतमिताक्षरभाष्यसमेत:, उमेश चन्द्र पाण्डेय देवेन सम्पादितम्. चौखम्बा
2. संस्कृत संस्थान, वाराणसी, २००५
3. मनुसंहिता, पञ्चाननतर्करत्नेन सम्पादितम्, एच्. पि. वि., कोलकाता, १९९३
4. याज्ञवल्क्यस्मृति:, डॉ गङ्गा-सागर-रायदेवेन सम्पादितम्, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, २००२
5. हितोपदेश: (मित्रलाभ:), गुरुनाथ विद्यानिधिना सम्पादितम्, श्री वलराम प्रकाशनी, कोलकाता
6. अलिभेल पत्रिक, धर्मसूत्रज्, एम्. एल्. वि. डि., दिल्ली, २००३
7. ...., धर्मसूत्रज् पेरेलेल्स्, एम्. एल्. वि. डि., दिल्ली, २००५
8. दाहाल:, लोकमणि, संस्कृतसाहित्येतिहास:, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २०१६
9. मिश्र:, जगदीश चन्द्र, वैदिकवाङ्मयस्येतिहास:, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २००२

---

[15].मनुसंहिता, ५/११६-११७ ||

[16].अपामग्नेश्च संयोगाद्धैमं रौप्यञ्च निर्वभौ |

तस्मात् तयो स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तर: || तत्रैव, ५/११३ ||

[17]. सम्मार्जनोपाञ्जनेन सेकनोल्लेखनेन च |

गवाञ्च परिवासेन भूमि: शुद्ध्यति पञ्चभि: || तत्रैव, ५/१२४

[18]. वसिष्ठधर्मसूत्रम्, ३/५७ ||

[19].आवपनं च भूमे: || गौतमधर्मसूत्रम्, १/३१